

СЕМАНТИКА ПЕРЕТВОРЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ОБ'ЄКТИВАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті з'ясовується сутність перетворення як лінгвокультурного феномену та окреслюються ключові засоби об'єктивації акту / семантики перетворення в українській мовній картині світу. Докладному розгляду підлягають "предикати перетворення" (регулярні та оказіональні / індивідуально-авторські), що зустрічаються в українських народних казках та творах української літератури.

Ключові слова: перетворення, метаморфоза, об'єктивація, вербалізація, семантика.

The article deals with the essence of transformation as linguocultural phenomenon. The key means of objectification of the act / semantics of transformations in the Ukrainian language picture of the world have been outlined. Special attention is paid to "predicates of transformation" (regular and occasional / individual authors) found in Ukrainian folk tales and works of Ukrainian literature.

Key words: transformation, metamorphosis, objectification, verbalization, semantics.

В статтє выясняєтєя сущность преобразования как лингвокультурного феномена и определяются ключевые средства объективации акта / семантики превращения в украинской языковой картине мира. Подробному рассмотрению подлежат "предикаты превращения" (регулярные и окказиональные / индивидуально-авторские), встречающиеся в украинских народных сказках и произведениях украинской литературы.

Ключевые слова: превращение, метаморфоза, объективация, вербализация, семантика.

Уявлення про перетворення є тим ментальним феноменом, який супроводжує людську культуру від самого початку її існування, а відтак він широко представлений у картинах світу різних етносів, є невід'ємною складовою їх (етносів) художньо-поетичної мови та індивідуально-авторських систем мовлення.

Феномен перетворення широко вивчався у різних галузях сучасного гуманітарного знання: філософії і культурології (праці В.Я. Проппа, О.Ф. Лосєва, В.В. Іванова, В.М. Топорова); психології (праці З. Фройда, К.-Г. Юнга та ін.). Лінгвістичні аспекти феномену перетворення досліджувалися у працях цілої низки корифеїв східнослов'янського мовознавства – О.О. Потебні, Р.О. Якобсона, В.В. Виноградова, а також у студіях сучасних науковців – Є.Т. Черкасової, М.І. Черемісіної, Н.В. Слухай, М.О. Кравченка, Л.Ю. Дикарьової, О.А. Москвичової та ін. При цьому вивчення цього мовно-мисленнєвого явища відбувалося переважно на матеріалі російської, а також англійської мов, тоді як його експлікація в царині української мови практично не досліджувалася, що й зумовлює **новизну** й **актуальність** обраної для розвідки теми.

Метою цього наукового викладу є дослідження засобів об'єктивації семантики перетворення в українській мові.

Досягнення поставленої мети вимагає вирішення таких **завдань**:

- 1) з'ясувати сутність перетворення як події;
- 2) окреслити ключові засоби та моделі об'єктивації акту / семантики перетворення в українській мовній картині світу.

Насамперед спробуємо окреслити сутність явища перетворення. У найзагальнішому вигляді його можна позиціонувати як акт набуття кимось або чимось нового вигляду, форми, властивостей. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови (далі – ВТССУМ) подається така дефініція перетворення "Різка і несподівана зміна, що відбувається з ким-, чим-небудь" [1, с. 930]. Виходячи з денотативних ознак даного поняття, М.О. Кравченко вирізняє такі конституенти ситуації перетворення: а) *суб'єкта перетворення* – ту вихідну іпостась, яка, власне, зазнає перетворення, переходить в іншу іпостась; б) *дію-*

перетворення – безпосередній процес переходу вихідної іпостасі у нову іпостась; в) *об'єкт перетворення* – предмет / істоту, що з'явилася в результаті перетворення, нову іпостась; г) *модус перетворення* – спосіб, у який відбувається перетворення; д) *агента перетворення* – особу, яка здійснює перетворення вихідної іпостасі у нову іпостась [3, с. 12].

Українська дослідниця Л.Ю. Дикарева у своїх студіях дещо розширює останнє з окреслених положень. Вона наголошує, що всі метаморфози можуть бути результатом акту дії а) активної або б) пасивної особи. Розглянемо ці положення докладніше, транспонувавши їх у царину української мови.

Метаморфозами пасивної дії Л.Ю. Дикарева називає такі перетворення, які здійснює посередник (у термінах М.О. Кравченка – "агент"). Такий тип перетворення є актуальним і для української мовної свідомості. Він широко представлений як у фольклорі, так і в художній літературі. Наприклад, в українській народній казці "Про королеву Катерину" зустрічаємо таке:

Вона його перевернула в голку і заткнула в подушку (17, с. 92).

При цьому істотним є те, що метаморфози пасивної дії часто відбуваються всупереч власному бажанню суб'єкта перетворення, тому конститuentами такого типу ситуації перевтілення є не лише агенс (ми підкреслили його прямою лінією), але й *пацієнс* (тобто істота, предмет тощо, які зазнають перетворення – підкреслено пунктиром). Наприклад:

*Один старий циган уже став чаклувати. Злякався дід, повів у комірчину, до ніг їм падає. Беріть, каже, все, що є, **тільки не перекидайте** мене в півня* (14, с. 15);

– *Що ж той ворожбит зробе?*

– *Що? **Перекине** Семена вовкулакою, а тоді й роби, що хочеш...* (8, т. I, с. 89).

Метаморфози активної дії – це, за визначенням Л.Ю. Дикаревої, *аутометаморфози* суб'єкта перетворення, коли суб'єкт метаморфози перетворюється на когось / щось без допомоги інших осіб [2, с. 9]. Наприклад:

– *От узавтра буде, – каже, – ярмарок, поведіте мене на ярмарок, я зроблюсь срібним бараном; Мене цар скаже оддати, горохом зроблюся* (18, с. 70).

Згідно з результатами найновіших досліджень (Л.Ю. Дикарева [2], О.А. Москвичова [5]), перетворення становить двобічну фігуру, лівий бік якої відповідає суб'єкту, а правий – об'єкту перетворення. Виходячи з цього, у найзагальнішому вигляді схема ситуації (акту) перетворення може бути такою:

суб'єкт → об'єкт

При цьому, як виявила Л.Ю. Дикарева, у східнослов'янській міфопоетичній системі позиція суб'єкта (лівий бік) та об'єкта (правий бік) охоплюється 9-ма моделями, серед яких зафіксовані такі: 1) *антропоморфна* модель, до складу якої увійшли: перетворення за метонімічною моделлю; метаморфози, суб'єктом чи об'єктом яких є "сакральні соки" (М.І. Толстой) людини – кров, сльози, піт, слина; психологічна модель, яка передбачає духовні метаморфози; перетворення, які вказують на зміну *соціального статусу* людини; 2) *атрибутивна* модель; 3) *артефактуальна*; 4) *зооморфна*; 5) модель, об'єктом чи суб'єктом якої є *першоелементи буття*; 6) *просторова*; 7) *вегетативна*; 8) *астральна*; 9) *орнітальна* [2, с. 8].

Наведемо деякі приклади таких метаморфоз з українських народних казок та літературних творів:

зооморфна модель: *він і перекинувся конем, та таким конем, що любо ї подивиться* (18, с. 48); *От і зробила дідовій дочці так, щоб вона козою побігла* (18, с. 165); *поведіте мене на ярмарок, я зроблюсь срібним бараном* (18, с. 153);

вегетативна модель: *Мавка змінється раптом у вербу з сухим листям та плакучим гіллям* (15, с. 190);

артефактуальна модель: *Він [дід] приніс гілляку. Син зробив шнурок золотий з тої гілляки* (18, с. 203);

орнітальна модель: *от він голубом перекинувся і полетів гору* (18, с. 163);

астральна модель: *тьмяний зимовий день змінється в ясну місячну весняну ніч; цвіт лине, лине, і закриває закохану пару, далі переходить у густу сніговицю* (15, с. 200) тощо.

Перетворення з огляду на їх **зворотність / незворотність** можуть бути:

а) **однократними** (одне перетворення суб'єкта метаморфози у межах одного тексту без наступного повернення у вихідний стан);

б) **реверсивними** (дві дії суб'єкта перетворення; при цьому кінцева ланка метаморфози передбачає обов'язкове повернення у вихідний стан), наприклад:

*Вовк **перекинувсь панною** <...> Вони й випустили його, та тільки що випустили – він зараз і **перекинувся вовком**, вони не уздріли й як* (16, с. 111) і т. ін.

У цьому випадку ми скористалися таксонами і термінами, запропонованими Л.Ю. Дикаревою [2]. Вважаємо, що типологія, розроблена дослідницею для російськомовної лінгвокультури, є прийнятною для нас й щодо поділу перетворень з точки зору їх **регулярності / нерегулярності**. Згідно цього критерію перетворення поділяються на постійні (трикратне перетворення 'дівчина ↔ коза' у "Казці про гоніння мачухи"), *остаточні* (метаморфоза 'людина → собака' у казці "Дванадцять місяців") та *тимчасові*, тобто одноразові перетворення, коли суб'єкт метаморфози повертається до вихідного стану, як, наприклад, у казці "Іван-царевич і залізний вовк":

*– На, – каже, – цей рушничок, та як <...> од'їдеш од відьминої хати, та вернися назад, махнеш рушничком – і **зrobiшся котиком** <...>; а як захочеш **уп'ять стать чоловіком**, то вибіжиш надвір, махнеш рушничком і **станеши чоловіком*** (19, с. 152).

Зазначимо, що саме такі перетворення становлять більшість в українських народних казках. При цьому, як наголошує Л.Ю. Дикарева, такий вид метаморфози є особливо характерним для перевертнів [2, с. 10].

Окрім цього, перетворення може бути *одноактним* (одне перетворення у межах одного тексту з можливим поверненням у вихідний стан) та *багатоступеневим* – перетворення відбуваються, як у послідовному зв'язку, як наприклад у казці "Ох", пор.:

<...> Зліз, взяв його до повоза, той **шурх голубом** доверху, одне лико зосталось на землі. Прилетів додому, **став чоловіком** (одноразове перетворення);

<...> *от він голубом перекинувся і полетів вгору, а той господар... в хаті перекинувся шпаком, полетів за ним. От голуб упав в воду і став пліткою; а господар щупаком <...>. Той на берег вискочив, та й став пернем <...>. Одна дівчина взяла та й на палець настромила, а той перстень до неї говорить: – Мене цар скаже оддати, горохом зробиюся, то ти візьми одну горошину і наступи. <...> От він горохом розсипався, а той став півнем в порозі. От він позбирав той горох чисто весь та й вилетів на стіл. А з тої горошини зробився шуляк, вилетів на стіл на того півня, убив його, а сам зостався (багатоступеневе перетворення).*

Цей приклад можна розглядати й як зразок багатокomпонентного перетворення, при якому є кілька суб'єктів метаморфози (у даному випадку два – дідів син і Ох) і декілька об'єктів, на які вони послідовно обертаються ('голуб →плітка→перстень→горох→шуляк' та 'шпак→щупак →півень'), тобто перетворення відбувається за моделлю паралельного зв'язку.

Окрім цього, в сучасних дослідженнях розрізняються такі види метаморфоз активного та пасивного типу як *вільні, природні, невимушені* (це перетворення, які відбуваються за власним бажанням суб'єкта метаморфози) та *невільні, неприродні, вимушені* (такі перетворення, як було наголошено вище, відбуваються здебільшого поза власним бажанням суб'єкта метаморфози). Окрім цього, розрізняються *циклічні* перетворення (суб'єкт перетворення, декілька разів змінивши свій вигляд, повертається до вихідного стану, як, наприклад, у "Казці про царенка Йвана та чортову дочку") та *нескінченними* (прикладом таких метаморфоз, за висновком Л.Ю. Дикаревої, може бути метемпсихоз [2, с. 10]).

Провідним засобом об'єктивації семантики перетворення дослідники (Л.Ю. Дикарева, М.О. Кравченко, Є.С. Ляшенко та ін.) справедливо вважають особливу групу лексико-синтаксичних одиниць, яку називають **предикатами**

перетворення. Цю групу предикатів утворюють дієслова, що номінують певний тип процесу, який можна визначити як процес, в результаті якого предмет (суб'єкт чи об'єкт) перестає бути тотожним самим собі [4].

Ми погоджуємося з висновком Л.Ю. Дикаревої про те, що "центральною зоною художньо-мовленнєвого втілення ідеї перетворення" (тобто таку, що є найбільш звичною для свідомості мовного колективу) формують **предикати перетворення** як *сталі* мовні формули, в яких закарбовано лінгвокультурний досвід етносу [2, с. 10] (у нашому випадку – українського етносу). Такі сталі мовні моделі фіксуються словниками української мови.

Слідом за Л.Ю. Дикаревою, ми розрізняємо декілька груп предикатів на позначення явища перетворення. Насамперед, це *ядерні* предикати, тобто такі, що здатні реалізовувати ідею перетворення незалежно від контексту. Такими предикатами є дієслова, які в тлумачних словниках сучасної української мови "мають тільки те значення, яке вказує на здатність згаданих дієслів оформлювати метаморфозу" [2, с. 11].

Це насамперед, дієслова "перетворювати" і "перетворюватися". У Великому тлумачному словнику сучасної української мови його значення визначається наступним чином: *перетворювати* – "1. Надавати нового вигляду, обертати на щось інше, переводити в новий стан" [1, с. 930]; *перетворюватися* – набирати нового вигляду, обертатися на когось, щось інше, переходити в інший стан" [1, с. 930].

Останнє дієслово має найбільший спектр значень і широко використовується для позначення будь-яких видозмін, порівн.:

Яскравий сонячний день перетворюється швидко на сутінки (20, т. II, с. 199); *Кирило стежив творчі процеси, що відбувались на небі. Творив драконів, крилатих коней, грифів та крокодилів, але й ті жили тільки хвилинку, щоб перетворитись у щось нове* (6, т. II, с. 212); *Взявся [Марко] за голову – чуб мокрий, іній перетворився в росу* (19, с. 194); *Хлопець здригнувся і скривився так, немов стеблина в зубах раптом перетворилася на полин* (4, с. 6).

Така ж широта вжитку з метою об'єктивації семантики перетворення у різних його аспектах питома і для дієслова "перетворювати", наприклад:

*Найголовнішою причиною моєї втечі під захист Криворучки було те, що генеральша хотіла мене **перетворити** в кімнатного козачка (8, с. 16); Дуже великі числа, як мільйони, задля наочності **перетворював** на живі образи. (2, т. II, с. 130).*

Те саме стосується й дієслова "зробитися", одне з головних значень якого містить ідею перетворення: "Перетворитися на кого-, що-небудь" [6, т. 3, с. 711], наприклад:

*Дівчина скоро прив'язала Івана до куца, і **зробилася** криницею (4, с. 54); Дочекавшись відповіді з крейсера, канонерка вивісила стільки нових полотнищ, що одразу ніби **зробилася** екзотичним парусним кораблем (20, т. II, с. 109).*

Друга група предикатів перетворення центральної зони – згідно типології Л.Ю. Дикаревої, включає *предикати*, *дещо віддалені від ядра*; вони мають декілька значень, лише одне з яких (найчастіше не головне) пов'язане зі здатністю дієслова вербалізувати акт перетворення / метаморфози. Таким є, зокрема, дієслово "обертатися". Значення перетворення у цього предиката лише посідає 6-ту позицію: "обертатися" – "6. Переходити з одного стану в інший; перетворюватися, // За міфологічними уявленнями – чарами, чаклуванням перетворюватися на іншу особу або предмет, перевтілюватися" [1, с. 802], наприклад:

*Розказував [дід Наум] билиці й небилиці. Було тут – що й казати! – про відьом, що в кішку **обертаяться** (11, т. II, с. 28); Ой, сестрице ти моя, Утікаймо в ті поля, **Обернімось** на траву, На зелену мураву (10, с. 96).*

До цієї ж групи предикатів перетворення належать і дієслова "перекидати" (у значенні "перетворювати") і "перекидатися" (у значенні "перетворюватися"), які – відповідно – вживаються на позначення перетворень активного і пасивного стану. Словник української мови (далі – СУМ) значення перетворення для дієслова "перекидати" подає лише 6-ою позицією: *перекидати* – "у кого – що, на кого – що, ким, чим, розм., міф. Робити іншим,

переводити в інший стан, надавати іншого вигляду; обертати" [6, т. 6, с. 191], пор.:

– *Розкажи мені, Одарко, – спитав дід, – як се мати перекинула тебе у відьму?* (13, т. I, с. 91); *Хоть в віщо хоч перекидайся, Хоть зайчиком, хоть вовком стань, Хоть в небо лізь, ниряй хоть в воду, Я витягну тебе спідсподу* (6, т. I, с. 293).

У цьому ж словнику для дієслова *перекидатися* значення перетворення подано лише 7-ою позицією: *перекидатися* – "7) у кого – що, на кого – що, ким, чим, розм., міф. Обертатися в когонебудь іншого, щось інше; набирати іншого вигляду" [6, т. 6, с. 191]. Однак попри відзначену порядковість фіксації в одному з найбільш авторитетних словників української мови, саме предикат "перекидатися" надзвичайно часто використовується з метою об'єктивації семантики перетворення. Пор.;

Махнула [царівна] рученьками, перекинулася зозулею; вікно було відчинене – полинула <...> (16, с. 176); *Як побачив же він мене, та як заскиглить, так в сатану й перекинувся* (1, с. 76).

Поряд із цим існує ціла група дієслів, які оформлюють ідею перетворення *оказіонально*, тому вони цілком залежать від контексту. Такі дієслова Л.Ю. Дикарева визначає як дієслова у функції предикатів перетворення – ДФПП). Скориставшись запропонованою дослідницею аббревіатурою, наголосимо услід за нею, що ДФПП здатні реалізувати ідею перетворення лише у дискурсі, зокрема тексті. На відміну від сталих моделей об'єктивації семантики перетворення, масив ДФПП характеризується нестійкістю, довільністю, а тому ці одиниці у такому значенні не представлені у загальних словниках. Водночас саме такі предикати відбивають своєрідність української національно-мовної моделі світу, у тому числі й індивідуально-авторських систем втілення ідеї перетворення у художньому мовленні. Наведемо декілька характерних прикладів, вилучених із текстів українських народних казок:

*І поїхала з дідом, і взяла свою дочку на віз, і вкрила шкурою да й приїхала туди. А вона була відьма. От і зробила дідовій дочці так, щоб вона **козою побігла**, а свою дочку й поклала на місце тієї (17, с. 103); *От прибігла да з себе **кожу** [козячу] скинула, а сама за дитину, сіла, годує да гірко, гірко плаче!* (17,*

с. 61); *Зарізали його, дівчинка зробила, як він наказував: понесла в сад і закопала. І **виросла** з тієї крові така вишня! <...> і такий з неї селезень **влився**, що любо й подивитись* (17, с. 72); *Прійхав царевич і дає воду. Став вовк брать, а він і кинув вовкові на шию хусточку, **поспадало з вовка залізо**, і **став** він страшеним змієм з 12-ма головами* (17, с. 38) тощо.

Як оказіональні (контекстуальні) засоби об'єктивації ідеї видозміни часто використовуються дієслова, що вказують на початкову та кінцеву стадії перетворення. Яскравий приклад такого способу об'єктивації семантики перетворення спостерігається у багатьох українських народних казках, наприклад, у казці "Про царенка Йвана і чортову дочку":

*Той [чорт] розсердився на дочку: – Будь же ти неладна! Коли ж ти така, – каже, – **заляж** на три годи каменем! <...> А та вже **одлежала** своє [каменем на дні], зробилась черницею і прийшла в город* (17, с. 82).

Ці оказіональні предикати перетворення, що зустрічаються у наведеному контексті ("заляж [початок дії]", "одлежала [завершення дії]") слід додати до ДФПП, визначених нами у попередніх контекстах ("поспадало", "виросла", "влився" та ін.).

Предикати такого типу поширені не лише у фольклорі, але й у літературних творах. Вони часто зустрічаються, наприклад, у драмах Лесі Українки, зокрема, у феєрії "Лісова пісня" та драмі "Камінний господар", пор.:

*<...> озеро **змаліло**, берегова габа **поширшала*** (15, с. 159); *мак мій жаром червонів, // а тепер він **почорнів*** (15, с. 167); *Мавка **спалахує** раптом давньою красою в зорянім вінці* (15, с. 200); *А ті серця від влади вашої лиш **попеліли*** <...> (15, с. 276); *Дон Жуан **застигає**, поражений смертельним остовпінням* (15, с. 280) тощо.

Як бачимо, ДФПП, що зустрічаються у наведених вище фрагментах текстів ("змаліло", "поширшала", "почорнів", "спалахує", "попеліли", "застигає"), можуть реалізовувати ідею перетворення тільки у контексті.

У межах даної розвідки ми окреслили лише найсуттєвіші ознаки перетворення як лінгвокультурного феномену і розглянули один з основних засобів об'єктивації семантики

перетворення, а саме – дієслова, що транслюють ідею видозміни. Напрямок подальших досліджень у межах даної проблеми визначається необхідністю більш докладного вивчення різних видів предикатів як основного засобу реалізації семантика перетворення, а також інших груп вербалізаторів.

1. Великий тлумачний словник української мови / Укладач і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2007. – 1736 с.
2. Дикарева Л.Ю. Міфопоетика метаморфози і способи її об'єктивації в художньому мовленні: лінгвосеміотичний аспект (на матеріалі прози М.В. Гоголя та М.А. Булгакова): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук 10.02.02 / Лариса Юріївна Дикарева. – К., 2003. – 20 с. [Електронний ресурс]; режим доступу до джерела: <http://disser.com.ua/contents/4498.html>.
3. Кравченко М.А. Языковая модель превращения в текстах русских народных сказок: автореф. дис. канд. філол. наук : 10.02.01 / Михаил Александрович Кравченко. – Таганрог, 2002. – 173 с. – [Електронний ресурс]; режим доступу до джерела : <http://www.dissercat.com/content/yazykovaya-model-prevrashcheniya-v-tekstakh-russkikh-narodnykh-skazok>.
4. Ляшенко Е.С. Семантические падежи предикатов превращения / Е.С. Ляшенко [Електронний ресурс]; режим доступу до джерела: http://www.rusnauka.com/3_KAND_2007/Philologia/18663.doc.htm.
5. Москвичова О.А. Лінгвосеміотичні механізми формування метаморфози в англійських поетичних текстах / О.А. Москвичова // Вісник Житомирського державного університету. – 2010. – Вип. 49. Філологічні науки. – С. 150-153.
6. Словник української мови: у 11-ти т. / [Білодід І.К., Бурачок А.А. та ін.]; НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. – К. : Наукова думка, 1970-1980.

Джерела ілюстративного матеріалу:

1. Баш Я.В. На землі / Яків Васильович Баш. – К. : Державне вид-во художньої літератури, 1957. – 285 с.
2. Головка А.В. Твори : в 2-х томах / Андрій Васильович Головка. – К. : Державне вид-во художньої літератури, 1957. – 223 с.
3. Закарпатські казки Андрія Калина / [Запис текстів П. Лінтура]. – Ужгород, 1955. – 153 с.
4. Журахович С.М. Вечір над Орількою / Семен Михайлович Журахович. – К. : [б.в.], 1958. – 412 с.
5. Котляревський І.П. Повне збір. творів: у 2 т. // Іван Петрович Котляревський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1952. – 364 с.
6. Коцюбинський М.М. Твори: у 3 т. / Михайло Михайлович Коцюбинський – К. : Держлітвидав, 1955. – 362 с.